

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΑΗΣ

ΟΤΑΝ ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΜΙΑΟΥΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΑΥΤΟ ΤΟΥΣ:
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΣΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΠΟΡΟΥΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Διαπραγματευόμενοι το ρόλο του «εθνικού ιστορικού» όπως αυτός γίνεται αντιληπτός από τους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφικής σχολής, οφείλουμε κατ' αρχάς να προβούμε σε ορισμένες αποσαφηνίσεις: μιλώντας για εθνική (εκεί που συνήθως γίνεται λόγος για «ρομαντική») σχολή, αναφερόμαστε σε μια «γενιά» Ελλήνων ιστοριογράφων των οποίων το έργο συντελεί αποφασιστικά σε αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε εθνικοποίηση της «ιστορίας της Ελλάδας» –της ιστορίας δηλαδή ενός, όχι ακόμα αυστηρά οροθετημένου, γεωγραφικού χώρου–, δηλαδή στην οικειοποίηση αυτής της ιστορίας από το «έθνος των Ελλήνων», το μετασχηματισμό της σε μια «ιστορία του ελληνικού έθνους». Στο πλαίσιο της τελευταίας (μιας ιστορίας των Ελλήνων), υποκείμενο κάθε ιστορικού ενεργήματος θα είναι πλέον το ελληνικό έθνος, αντικείμενο της ιστορικής μελέτης η δράση του στο πέρασμα των αιώνων –στο εσωτερικό ενός γραμμικού και ομοιογενούς ιστορικού χρόνου– και, τελικά, πρωταρχικό μέλημα του ιστοριογράφου η αναγωγή των εθνικών συμφερόντων σε «ιστορικά δίκαια» που δύνανται να τεκμηριωθούν επιστημονικά¹.

---

1. Όπως είναι γνωστό, μέχρι τη δημοσίευση της πρώτης (της μικρής, μονότομης) *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου (Αθήνα 1853), ο συγκεκριμένος τίτλος δεν απαντάται στη βιβλιογραφία. Επί πλέον, οι περισσότεροι συναφείς τίτλοι που εκδίδονται σε διεθνές επίπεδο αναφέρονται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους: για παράδειγμα, η *Ιστορία της Ελλάδας* του G. Grote αφορά στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, ενώ η *Ιστορία του Ελληνισμού* του G. Droysen σε εκείνη της ελληνοιστικής περιόδου για τις σημασίες του όρου «ελληνισμός», βλ. Ν. Σιγάλας, «'Ελληνισμός' και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* τχ. 34 (2001), 3-70. Από τις διάφορες ιστορίες που εκδίδονται από ελληνοιστές στην Ευρώπη του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, αυτή που βρίσκεται πιο κοντά στο κατοπινό παπαρρηγοπούλειο πρότυπο είναι χωρίς αμφιβολία η «Ιστορία» του J. W. Zinkeisen (*Geschichte Griechenlands vom Anfänge geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*, Λειψία 1832-1840). Αν και μένει απολοκληρωτή, αφού ο συγγραφέας της εγκαταλείπει την προσπάθειά του μετά την έκδοσή

Πρόκειται για μία «γενιά» φιλοσόφων της ιστορίας, ιστοριογράφων και ιστοριοδιφών, η οποία αρχίζει να δραστηριοποιείται συγγραφικά περίπου στις αρχές της δεκαετίας του 1840, για να φτάσει στην πρώτη της ωριμότητα 10 χρόνια μετά. Κορυφαίοι εκπρόσωποί της, σε μεγάλη απόσταση από τους υπόλοιπους –γι' αυτό, άλλωστε, και θα μονοπωλήσουν τις αναφορές μας–, οι δύο Διόσκουροι της «τρισχιλιετούς ενότητας της ελληνικής ιστορίας»: ο Σπ. Ζαμπέλιος και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Δεν είναι βέβαια οι μόνοι: αν και λιγότερο σημαντικοί σε ό,τι αφορά στην κατ' εξοχήν ιστοριογραφική τους παραγωγή, στη «γενιά» αυτή συγκαταλέγονται επίσης οι Μ. Ρενιέρης, Γ. Πεντάδης-Δάρβαρης, κ.ά., ονόματα δηλαδή με εξέχουσα θέση στην ελληνική ιστορία των ιδεών².

του πρώτου τόμου, πρόκειται, όπως δηλώνει και ο τίτλος της, για μια γενική ιστορία της Ελλάδας», από την ιστορική Αρχαιότητα μέχρι τις «μέρες μας». Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που τόσο ο Παπαρρηγόπουλος όσο και ο Ζαμπέλιος θα αναγνωρίσουν ρητά τη συμβολή του Zinkeisen στη συγκρότηση μιας ελληνικής εθνικής ιστορίας – συμβολή που δεν εξαντλείται βέβαια στην ανάλυση του Fallmerayer· βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα 1982, σ. 44-46.

Η μετάβαση, πάντως, από την «ιστορία της Ελλάδας» σε μια «ιστορία του ελληνικού έθνους» δεν αφορά τόσο στην επιλογή του ενός ή του άλλου τίτλου, όσο στην πλήρη κατίσχυση μιας νέας ιστορικής αντίληψης: της εθνικής αντίληψης περί ιστορίας. Και η κατίσχυση αυτή προϋποθέτει τη ρητή υιοθέτηση μιας μεζονος ιστορικο-οντολογικής θέσης: ότι το (διαχρονικά υφιστάμενο) «έθνος» είναι ο κεντρικός, αν όχι ο απόλυτος, πρωταγωνιστής των γεγονότων που διαδραματίζονται στο έδαφος που του «ανήκει από αρχαιότατων χρόνων» (με την έννοια που του ανήκει και η ιστορία του), ακόμα και όταν κατακτάται από άλλους λαούς, ακόμα και όταν «αποχωρεί από το πολιτικό προσκήνιο». Μην ξεχνάμε άλλωστε ότι, ειδικά σε ό,τι αφορά στη βυζαντινή περίοδο, ο κεντρικός στόχος της επιχειρηματολογίας του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου θα συμπυκνωθεί στην ανάδειξη της κυρίαρχης ιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους/πνεύματος/πολιτισμού πίσω από την «επιφανειακή» ρωμαϊκότητα του βυζαντινού κράτους, πίσω από τη ρωμαϊκή «ονομασία» και τα ρωμαϊκά σύμβολα του «ελληνικού μεσαιωνικού κράτους».

2. Εν προκειμένω, ο όρος «γενιά» χρησιμοποιείται με κάποιες επιφυλάξεις. Από τη μία, τρεις από τους συγκεκριμένους λόγιους, οι Ζαμπέλιος, Παπαρρηγόπουλος και Ρενιέρης, έχουν το ίδιο ακριβές έτος γέννησης (1815). Από την άλλη, για τον Πεντάδη-Δάρβαρη δεν διαθέτουμε βιογραφικά στοιχεία, ενώ ορισμένοι μελετητές περιλαμβάνουν σε αυτή την πνευματική τάση και τον Γ. Κοζάκη-Τυπάλδο, που είναι πρεσβύτερος των τριών πρώτων κατά 25 χρόνια και εκδίδει το σημαντικότερο έργο του το 1839. Θα ήμασταν ωστόσο περισσότερο ακριβείς αν εντάσσαμε το στοχασμό του τελευταίου σε κάποιο μεταβατικό στάδιο, πριν δηλαδή την αποκρυστάλλωση της εθνικής αντίληψης για την ιστορία· βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου, «Ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ανάμεσα στον Διαφωτισμό και τον ρομαντισμό. Το Φιλοσοφικόν δοκίμιον περί της προόδου και της πτώ-

Ήδη στις σχετικές εργασίες του Κ. Θ. Δημαρά, οι «ρομαντικοί» Έλληνες ιστοριογράφοι καταγράφονταν ως οι φορείς μιας συγκεκριμένης ιδεολογικο-πολιτικής αντίληψης για τη συγγραφή της ιστορίας: σύμφωνα με αυτή, αποστολή του ιστορικού δεν είναι άλλη από την ανάδειξη του νοήματος των εθνικών αγώνων ως προς μια συνολική ιστορική διαδρομή του έθνους του – δεν είναι άλλη από την παραγωγή και αναπαραγωγή του εθνικού αφηγήματος³, θα λέγαμε εμείς σήμερα, ξεφεύγοντας κάπως από την ορολογία του πρωτεργάτη της ελληνικής ιστορίας των ιδεών. Από τη στιγμή, μάλιστα, που επιλέγουμε να πριμοδοτήσουμε τον όρο «εθνική ιστοριογραφία», έχουμε να κάνουμε με ένα επίθετο που παραπέμπει στην πολιτική (εθνικός) και ένα ουσιαστικό με το οποίο γίνεται λόγος για ιστορία. Αυτομάτως λοιπόν, αντικείμενο της παρέμβασής μας –που, από αυτή την άποψη, θα μπορούσε κάλλιστα να φέρει τον υπότιτλο «πολιτική και ιστορία στη σκέψη των πρω-

---

σεως της Παλαιάς Ελλάδος», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, Δ', Αργοστόλι 1991, σ. 413-422· I. Koubourlis, *Recherches sur la formation de l'histoire nationale grecque : l'apport de Sp. Zabelios (1815-1881)*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, EHESS, 2000, σ. 57 κ.ε.

3. Βλ. ενδεικτικά, Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα 2001, ιδίως το κεφ. «Η αφήγηση του εθνικού δράματος», σ. 91 κ.ε. Σε καμία περίπτωση βέβαια, δεν πρόκειται εδώ για ένα στοιχείο πρωτοτυπίας ή μοναδικότητας της ελληνικής ρομαντικής σχολής. Διότι αν θέλαμε για παράδειγμα να συνοψίσουμε το ρόλο της γαλλικής ρομαντικής ιστορικής σχολής στην ιστορία της γαλλικής ιστοριογραφίας, το ίδιο ακριβώς πράγμα θα επισημαίναμε: ότι οι εκπρόσωποι της είναι πάντοτε από όλα εκείνοι που συστήνουν το γαλλικό εθνικό αφήγημα, έχοντας μάλιστα ασκήσει κριτική στις ιδεολογικές προκείμενες των συμπατριωτών τους «φιλοσόφων-ιστορικών» της εποχής του Διαφωτισμού, οι οποίοι μόνο ιστορία του γαλλικού λαού/έθνους δεν έκαναν. Τα ιδεολογικά αυτόνομα περί της συγγραφής της ιστορίας που θα θεμελιώσουν με τη σειρά τους οι ρομαντικοί ιστορικοί θα διατηρηθούν σε ισχύ και από τους θετικιστές διαδόχους τους, οι οποίοι θα προσκομίζουν με τεκμήρια επιλεγμένα και επεξεργασμένα με βάση πλέον τις αρχές της θετικιστικής μεθοδολογίας, για να αποδείξουν όμως τί: Τη θετική ύπαρξη της εθνικής ιστορίας «όπως ακριβώς συνέβη». Το ίδιο ισχύει και για τους Έλληνες συναδέλφους τους: βλ., για παράδειγμα, για την περίπτωση του Σπ. Λάμπρου, F.-E. Gazi, *Spyridon Lambros (1851-1919) : "Scientific" History in national perspective in nineteenth-century Greece*, διδακτορική διατριβή, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Φλωρεντίας, 1996. Όπως πολύ σωστά το έχει θέσει ο Georg Iggers, "National history: construct or/and reality", *Historiein* 1 (1999), 97, για το σύνολο της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας: «Πιστεύω ότι οφείλουμε να είμαστε πολύ προσεκτικοί, καθώς η θετικιστική ιστοριογραφία δεν είναι απαραίτητα αντικειμενική. Ενώ με αυτό ότι χρησιμοποιεί επιστημονική γλώσσα, επιστημονικές παραμέτρους, προκειμένου [όμως] να αναπαράγει μια κατά βάση ρομαντική ιδεολογία».

τοπόρων της εθνικής ιστορικής σχολής»– καθίσταται ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι οι εθνικοί ιστοριογράφοι αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στο συγκεκριμένο δίπολο. Η επιλογή, ωστόσο, ενός τέτοιου αντικειμένου δεν θα ήταν εφικτή αν οι τελευταίοι δεν έκαναν συνειδητά λόγο για το ρόλο τους στο πνευματικό περιβάλλον της εποχής τους, αν δεν ανέπτυσαν με άλλα λόγια έναν, στοιχειώδη έστω, μεταθεωρητικό στοχασμό πάνω στο ιστοριογραφικό τους έργο – στοχασμό ο οποίος είναι σημαντικό να ανασυσταθεί.

Πριν περάσουμε όμως στο λόγο τους, ας αναφερθούμε συνοπτικά στη σχετική πρακτική των εκπροσώπων της εθνικής ιστορικής σχολής. Εκείνο, λοιπόν, που διακρίνει το βίο των περισσότερων από αυτούς είναι μια προσπάθεια συνδυασμού των δύο πεδίων δράσης, της πολιτικής και της ιστοριογραφίας: ο Ζαμπέλιος, για παράδειγμα, παράλληλα με τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα, διατελεί μέλος της συντακτικής επιτροπής της κερκυραϊκής εφημερίδας *Πατρίδα*, επίσημου οργάνου της παράταξης των Μεταρρυθμιστών, και εκλέγεται βουλευτής στην Ιόνιο Βουλή το 1850. Ο Μ. Ρενιέρης, εκτός από λόγιος, είναι ένας σημαντικός *homme d'État*: διατελεί πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη και διοικητής της Εθνικής Τράπεζας⁴.

Η περίπτωση του Παπαρρηγόπουλου αξίζει ιδιαίτερης μνείας. Από μία άποψη, είναι ο μοναδικός ανάμεσά τους που μπορεί να θεωρηθεί, με τα σημερινά δεδομένα, ως επαγγελματίας ιστορικός: ζει κατά βάση από το επάγγελμά του (δεν έχει άλλωστε την περιουσία ενός Ζαμπέλιου): γράφει ιστορία και διδάσκει αυτή ακριβώς την επιστήμη στο πανεπιστήμιο (ενώ ο Ρενιέρης, για παράδειγμα, διδάσκει δίκαιο). Από την άλλη μεριά όμως, εγκαινιάζει μια παράδοση που αφορά στην ενεργή παρουσία των επαγγελματιών ιστορικών (και καθηγητών ιστορίας) στα πολιτικά πράγματα της χώρας – μια παράδοση που θα συνεχισθεί με τον Σπ. Λάμπρο και τον Π. Καρολίδη. Σε δύο περιπτώσεις, ασχολείται ενεργά με την πολιτική δημοσιογραφία: το 1847 εκδίδει την *Εθνική* και το 1858 τον *Έλληνα* πρόκειται για βραχύβια εγχειρήματα που αποσκοπούν στη στήριξη πολιτικών του φίλων (του Κωλέττη και του Όθωνα, αντίστοιχα). Ιδιαίτερα ευαίσθητος στο θέμα της εικόνας της Ελλάδας στη διεθνή κοινή γνώμη, συμμετέχει, μαζί με τον Ρενιέρη, στη συντακτική επιτροπή του περίφημου *Spectateur de l'Orient*, του περιοδικού–βήματος για τις ελληνικές θέσεις σχετικά με το Ανατολικό Ζήτημα, που εκδίδεται στη γαλλί-

4. Για μια συνοπτική καταγραφή των βιογραφικών τους στοιχείων, βλ. Ρ. Δ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828-1922*, Α', Αθήνα 1995, σ. 491 κ.ε. Ειδικά, για τους Επτανήσιους Μεταρρυθμιστές, βλ. Άννα Κοντονή & Κ. Παπαθανασόπουλος, «Οι πολιτικές και εθνικές ιδέες των μεταρρυθμιστών (1848-1851)», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»*, Αθήνα 1991, σ. 310-319.

κή γλώσσα. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε τη συμμετοχή του, με την ιδιότητα του προέδρου, τόσο στην παρακρατική-παραστρατιωτική οργάνωση «Εθνική Άμυνα» όσο και στο ημεπίσημο όργανο της ελληνικής πολιτιστικής προπαγάνδας, το «Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων»⁵. Ο ίδιος θα επισημάνει πάντως ότι «εξεπλήρωσ[ε] [...] το προς την πατρίδα καθήκον», ότι η «πατριωτική» του δράση έφτασε στο αποκορύφωμά της, με δύο κυρίως ενέργειες: την έκδοση της *Histoire de la civilisation hellénique* (Παρίσι 1878), της γαλλικής μετάφρασης της συνοπτικής εκδοχής της πεντάτομης *Ιστορίας* του που είναι γνωστή ως *Επίλογος*, και την προσπάθειά του να επηρεάσει τον περίφημο χαρτογράφο Kiepert στο πλαίσιο του Συνεδρίου του Βερολίνου προκειμένου η χαρτογράφηση της Μακεδονίας να εξυπηρετήσει τις ελληνικές διεκδικήσεις⁶.

Έχει υποστηριχθεί ότι η, κατά Στ. Κουμανούδη, «ΖαμπελιοΠαπαρρηγόπουλειος» σχολή⁷, η ελληνική εθνική ιστορική σχολή, χαρακτηρίστηκε κατά κύριο λόγο από την πρόθεσή της να «αποκαταστήσει»/υπεραξιώσει το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού έθνους. Και είναι γεγονός ότι, πολύ γρήγορα, ήδη μεταξύ των λογίων της εποχής, εμφανίσθηκαν φωνές που επιστήμαιναν και καταδίκαιζαν μια ορισμένη παρελθοντολατρία της εθνικής σχολής – μια παρελθοντολατρία η οποία πριμοδοτούσε μάλιστα το μεσαιωνικό-βυζαντινό έναντι του αρχαιοελληνικού παρελθόντος⁸.

Στη βάση της ωστόσο, αυτή η πρόθεση αναγόταν ουσιαστικά σε μια προσπάθεια αναδρομικής ερμηνείας (του συνόλου) του παρελθόντος του ελληνικού έθνους – με αφετηρία το παρόν, και συγκεκριμένα αυτό που θεωρήθηκε, σε μια αποθέωση του τελεολογικού πνεύματος, ως το έτος ίδρυσης του ελληνικού κράτους, το 1821–, η οποία καθοδηγούνταν από την αγωνία των εθνικών ιστορικών για το γεωπολιτικό μέλλον του ελληνισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι

5. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του*, Αθήνα 1986, σ. 241–243, 345, 476 και *passim*: Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870–1904)*, Αθήνα 1992· Η ίδια, *Πηγές για την ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και εκπαίδευση (1875–1907)*, Αθήνα 1994.

6. Για την εξομολόγηση του Παπαρρηγόπουλου, βλ. την επιστολή προς τον Γ. Αργυρόπουλο (11.6.1878), αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 347–350, 349· για το ρόλο του στο Συνέδριο του Βερολίνου, βλ. στο ίδιο, σ. 335 κ.ε.

7. Για τον όρο αυτό, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Λεξικογραφία και ιδεολογία*, Αθήνα 1980, σ. xxvii.

8. Βλ. ενδεικτικά, Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 178–179, 395–396 και *passim*.

ο Ζαμπέλιος θεωρούσε πως η μέθοδος της «αληθούς επιστήμης της ιστορίας» είναι «οπισθόρμητος», με την έννοια ότι οδεύει («άντοτε από του γνωστού προς το άγνωστον»), δηλαδή από το παρόν προς το παρελθόν⁹. Έτσι, η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων προϋπέθετε ρητά την αντιστροφή της χρονολογικής σειράς τους: «Και τα μεν ύστερα, είναι χρεία να γένωσι πρότερα, τα δε πρότερα ύστερα, προς φωτισμόν και οδηγίαν κατά την πορείαν»¹⁰.

Η χρήση αυτής της μεθόδου, πάντα κατά το Λευκαδίτη λόγιο, επέτρεπε στον ιστορικό να αναδείξει την «ιστοριονομική» (τη φιλοσοφικο-ιστορική) σημασία των γεγονότων την οποία δεν ήταν δυνατόν να αντιληφθούν οι, σύγχρονοι προς αυτά, άνθρωποι του παρελθόντος. Ένα από τα χαρακτηριστικά παραδείγματά του ήταν η ερμηνεία της σημασίας της πτώσης της Κωνσταντινούπολης το 1453:

Ναι μεν σήμερον, μετά την ιστορικήν πείραν, και προ πάντων μετά το 1821, ημείς δυνάμεθα να είπωμεν ἦσαν ανωφελή τα πάντα, το κακό ἦτον ανίατον· ἐσύμφερην η Κωνσταντινούπολις να πέση· διότι βλέπομεν του γεγονότος τας συνεπείας και αποδίδομεν εις την θείαν Πρόνοιαν του συμβεβηκότος την πάνσοφον οικονομίαν. Πλην η ηθική κατάστασις του καταδικασμένου διαφέρει πολύ της του φιλοσόφου· ο επιθανάτιος ἄχρι τελευταίας πνοῆς περιμένει ἔλεος ἀπὸ Θεοῦ και ἀνθρώπων¹¹.

Την ίδια μεθοδολογική αρχή επικαλούνταν ουσιαστικά και ο Παπαρρηγόπουλος: «Αν το παρελθόν πολλάκις εξηγεί το ενεστώ, πολλάκις συμβαίνει και τ' ανάπαυιν, ώστε ευκολώτερον κατανοεί την ιστορίαν ἔθνους τινός ο καλῶς γινώσκων την ενεστῶσαν αὐτοῦ κατάστασιν»¹².

Στις επικρίσεις λοιπόν περί βυζαντινολατρίας («καίρου υπεραπολογίας της βυζαντινῆς ιστορίας»), κατά μια έκφραση πάλι του Στ. Κουμανού-

9. Βλ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Ἄσματα Δημοτικά. Ἐκδοθέντα μετὰ μελέτης περὶ μεσαιωνικοῦ ελλητισμοῦ*, Κέρκυρα 1852, σ. 19.

10. Στο ἴδιο, σ. 18.

11. Στο ἴδιο, σ. 512 (ἡ ἔμφραση εἶναι του ἴδιου του Ζαμπέλιου).

12. Πανδώρα Α' (1850-51), 199-203 και 230-233, αναδ. ως «Το μάθημα του 1846»: Κ. Θ. Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ.π., σ. 145-169, 167. Στην ουσία βέβαια, ἐπρόκειτο για την αποθέωση αὐτοῦ που καλούμε ιστορικό προβολισμό, της προβολῆς των ὄρων ερμηνείας του παρόντος-ανεξάρτητα βέβαια ἀπὸ το αν αὐτὸ ερμηνεύταν ὀρθά ἢ ὀχι- στο παρελθόν: «[Μετὰ το 1453,] διάδοχος της βασιλείας ἐπίδοξος ὑπὸ την ἐξαγιστικὴν του Τούρκου κηδεμονίαν, κληρονόμος της Ῥωμαϊκῆς ἐνότητος ἀπομένει ο νεοφανῆς Λαός, ὡ ἄλλως τε συμμαχοῦσιν [...] ὑπὲρ εθνεγερσίας [...] οὐ λογάδες της Ἐκκλησίας, και οὐ Γραμματικοί. Τίνι ὀφείλεται] το 1821; [...] Τῆ συμφώνῳ συμπράξει της καινῆς ταύτης ιστοριονομικῆς τριαρχίας. Δεξιόθεν μεν του Λαοῦ, ὁ λόγιος Ρήγας, ἀριστερόθεν δε, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Γερμανός!» (Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναὶ Μελέται. Περὶ πηγῶν της νεοελληνικῆς ἐθνότητος ἀπὸ Η' ἄχρι Γ' Ἐκατονταετηρίδος*, Αθήνα 1857, σ. 694).

δη¹³), ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίσταζε να απαντήσει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο, αποδεικνύοντας την ικανότητά του να διατυπώνει έναν αναστοχαστικό λόγο, ένα λόγο πάνω στο ίδιο το επιστημονικό του εγχείρημα:

Ποτέ τωόντι δεν ηξίωσα ότι οφείλομεν να προτιμήσωμεν της καθαρώς ελληνικής [βλ. της αρχαιοελληνικής] την μεταγενεστέραν βυζαντινήν παράδοσιν· και τούτο διά τον απλούστατον λόγον ότι ούτε την μίαν, ούτε την άλλην εμπορούμεν να προτιμήσωμεν εν τω πραγματικώ βίω. Ανάστασις εκ νεκρών εν τω παρόντι κόσμω δεν γίνεται. Ο νέος Ελληνισμός, εάν πέπρωται να πράξῃ τι γενναίον εν τω παρόντι, οφείλει να δημιουργήσῃ πολιτικόν και πνευματικόν βίον προς τούτο επιτήδειον¹⁴.

Το ίδιο κατηγορηματικός ήταν και αναφορικά με το πού έπρεπε να στρέψει το βλέμμα του το ελληνικό έθνος· αυτά που διακυβεύονταν ήταν το παρόν και το μέλλον του, όχι το παρελθόν του: «Το παρελθόν, όσον ένδοξον και αν υπήρξε, ζωή δεν είναι· ζωή είναι το ενεστώς και το μέλλον, τα δε έθνη όσα συνείθισαν να αποβλέπωσι προς τα οπίσω μάλλον ή προς τα εμπρός, δεν προκόπτουσιν, αλλά ναρκούνται»¹⁵. Και στο βαθμό που έκανε λόγο για την ιστορική δικαίωση του Βυζαντίου, ουσιαστικά αναφερόταν στη νομιμοποίηση των «εθνικών δικαίων» του παρόντος: «Η κατάκρισις [της εν Κωνσταντινουπόλει μοναρχίας του ελληνισμού], ημών εστι κατάκρισις και η δικαίωσις αυτής, ημών εστι δικαίωσις»¹⁶.

13. *Η Μνημοσύνη Α'* (1852-53), 37-40, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 178.

14. Εφημ. *Εφημερίς*, 2.2.1888, αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 396-397, 397.

15. *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869-31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα 1872, σ. 110, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 261.

16. Εφημ. *Ο Έλλην*, 21.10.1859, αναδ. ως «Ένα μάθημα»: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 206-219, 219. Στην πραγματικότητα λοιπόν, αποτελεί υπεραπλούστευση να χαρακτηρίζουμε βυζαντινολάτρη τον Ζαμπέλιο ή τον Παπαρρηγόπουλο, όπως ακριβώς υπεραπλούστευση είναι να επιμένουμε στην αρχαιολατρία του Κοραή. Η (επιλεκτική) αναφορά σε ένα «ιδανικό» παρελθόν πάντοτε εξυπηρετούσε ιδεολογικο-πολιτικές ανάγκες του παρόντος. Συχνά μάλιστα, οι ιστορικές ερμηνείες που συνδέονταν με τις σχετικές ιδεολογικο-πολιτικές επιλογές του παρόντος είχαν λεπτές, ενίοτε δε φαινομενικά παράδοξες, αποχρώσεις: έτσι, οι Ιακωβίνοι έβρισκαν το πρότυπό τους στην κοινωνία των «ομοίων» της αρχαίας Σπάρτης, βλ. ενδεικτικά P. Vidal-Naquet, *La démocratie grecque vue d'ailleurs*, Παρίσι 1990, σ. 174 και passim, ενώ ο φιλελεύθερος Κοραής στην αρχαία Αθήνα. Ο Κοραής φιλοδόξησε να πείσει τους συμπατριώτες του αλλά και το ευρωπαϊκό κοινό γι' αυτό που αντιλαμβάνονταν ο ίδιος ως συμφέρον του έθνους του, μεταξύ άλλων εκδίδοντας τα «αθάνατα» έργα της αρχαιοελληνικής γραμματείας· ο Ζαμπέλιος και ο

Στο πλαίσιο ενός τέτοιου αναστοχασμού—ο οποίος έκανε τον Παπαρρηγόπουλο να περιγράφει το ιστοριογραφικό του «καθήκον» ως «διπλούν' επιστημονικόν άμα και εθνικόν»¹⁷—, το 1857 ο Ζαμπέλιος αποφαινόταν αφοριστικά, όπως συνήθιζε, για την ανάγκη θεμελίωσης της εθνικής ύπαρξης στα δεδομένα της ιστορικής επιστήμης: «Γένος, ου τα γενέθλια και την βίωσιν ανεπιφυλάκτως δεν καθωμολόγησεν η Ιστορία, ομοιάζει Βασιλέα ουκέτι εν ιερώ παραδεχθέντα το χρίσμα και το στέμμα»¹⁸. Ενώ ήδη στα 1852 έγραφε χαρα-

Παπαρρηγόπουλος φιλοδοξούσαν να κάνουν ακριβώς το ίδιο, μεταξύ άλλων γράφοντας την «ιστορία του ελληνισμού», και επιμένοντας ιδιαίτερα σε εκείνη του «μεσαιωνικού ελληνισμού». Η διαφορά στις αναφορές σε ένα «ένδοξο» παρελθόν είχε να κάνει με τη διαφορά στις στοχεύσεις του παρόντος: εθνική ανεξαρτησία στη μία περίπτωση, εθνική ολοκλήρωση στην άλλη. Η λογική των επιχειρημάτων ήταν όμως η ίδια, ανεξάρτητα βέβαια από το βαθμό επιτυχίας τους: το βασικό επιχείρημα του Κοραή, των επαναστατημένων Ελλήνων αλλά και των φιελλήνων ήταν ότι το ελληνικό έθνος μπορούσε και έπρεπε να ελευθερωθεί επειδή είχε υπάρξει ελεύθερο στο (αρχαίο) παρελθόν και σε συνθήκες ελευθερίας είχε μεγαλουργήσει. Αντίστοιχα, για να «κυβερνήσει την Ανατολή», για να «άρξει της Ανατολής» —με τέτοιες διατυπώσεις θα περιέγραφαν το όραμα για εδαφική επέκταση-ολοκλήρωση του ελληνικού βασιλείου οι εκπρόσωποι της εθνικής ιστορικής σχολής (και όχι μόνο αυτοί)—, το ελληνικό έθνος όφειλε πλέον να αποδείξει ότι την είχε ξανακυβερνήσει στο παρελθόν και, κάνοντάς το, είχε μεγαλουργήσει. Αυτό επιχειρήσαν να τεκμηριώσουν ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, ότι δηλαδή το ελληνικό έθνος είχε πράγματι «κυβερνήσει την Ανατολή» και το είχε κάνει κατά τη βυζαντινή περίοδο. Μονάχα λοιπόν από αυτή την άποψη μπορούν να θεωρηθούν βυζαντινολάτρες. Για την «αποκατάσταση» του Βυζαντίου στην ελληνική εθνική συνείδηση, βλ. ενδεικτικά, R. D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα 2001· P. M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», D. Ricks & P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the modern Greek identity*, Λονδίνο 1998, σ. 25-33· A. Tabaki, «Byzance à travers les Lumières néo-helléniques», *Europe* 822 (Οκτώβριος 1997), 147-159.

17. «Ένα μάθημα», ό.π., σ. 217. Αλλού, σε ένα ανυπόγραφο κείμενο (Βιβλιοκρισία για τα *Δημοτικά Ασμάτα* του Σπ. Ζαμπέλιου, *Πανδώρα* τχ. 65 (1.12.1852), 397-403, 398), που οι ιστορικοί των ιδεών αποδίδουν ωστόσο ομόφωνα σε αυτόν, ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι η αναίρεση του Fallmerayer «δεν είναι καθαρώς επιστημονικόν [ζήτημα] αλλά και πολιτικόν σνάμμα». Πβ. το σχετικό σχόλιο του Κ. Θ. Δημαρά (*Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 455): «[Εδώ,] ο ιστοριογράφος μας χρησιμοποιεί το επίθετο πολιτικός αντί του εθνικός, που έρχεται συνηθέστερα κάτω από την πένα του, όταν προβαίνει στην διαστολή ανάμεσα στις επιστημονικές και στις λοιπές δραστηριότητες της δημόσιας ζωής: η τέτοια σύμπτωση των δύο εννοιών, πολιτικός και εθνικός στην ίδια έκφραση, δηλώνει ότι στην συνείδησή του οι δύο δεν ξεχωρίζαν».

18. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, ό.π., σ. 17.

κτηριστικά γι' αυτόν το νομιμοποιητικό των εθνικών («δικαίων») ρόλο που όφειλε να παίζει η ιστοριογραφία: «Παν έκαστον έθνος σήμερον εμφανίζεται εις τον περιβόλον του πολιτισμού εφωδιασμένον, τρόπον τινά, μετά ιστορικού διαβατηρίου [...]. Η [ιστορική] έρευνα είναι χρέος υπό πατρίδος και πίστωσης [...] χρέος το οποίον πρέπει πρώτον κατά τάξιν να αποτίσωμεν»¹⁹.

Για τους Έλληνες ιστοριογράφους λοιπόν, η ανάληψη ενός τέτοιου ρόλου ισοδυναμούσε με το σημαντικότερο («χρέος») τους προς την πατρίδα και έπρεπε να πραγματοποιηθεί άμεσα. Δεν τους έλειπαν ωστόσο τα σχετικά πρότυπα· διότι το έργο τους το είχαν προετοιμάσει όχι Έλληνες, αλλά φιλέλληνες λόγιοι («διαφωτίζοντας») τη διεθνή κοινή γνώμη την εποχή του Αγώνα για την ανεξαρτησία:

Μεταξύ των βιβλίων που η ευρισκόμενη υπό τα όπλα Ελλάδα έστειλε, σαν να λέμε μέσα από τον καπνό της μάχης, στους χριστιανούς αδελφούς της, για να ξυπνήσει τον οίκτο τους, εκείνο που ενέπνευσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη Δύση [...] ήταν η συλλογή των κλέφτικων τραγουδιών [...] του Fauriel. Αυτή η δημοσίευση, σε βοήθεια της οποίας ήρθε η Ιστορία της ελληνικής αναγέννησης που συνέταξε ο Rouquerville [...], έγκυσε το ενδιαφέρον των φιλελλήνων λογίων σε μια πιο στέρεα, πιο θετική βάση από εκείνη που είχαν επιλέξει οι απολογητές ποιητές [π.χ. ο Βύρων]. Ο λαός που έπαιρνε τα όπλα για να ανακτήσει την πολιτική του ζωή είχε λοιπόν το λόγο ύπαρξής του στο παρελθόν»²⁰.

Αναφορά στη διεθνή κοινή γνώμη –δηλαδή σε έναν κατ' εξοχήν πολιτικό παράγοντα– και στη συμβολή της στην ευτυχή έκβαση του Αγώνα έκανε συχνά και ο Παπαρρηγόπουλος· ακόμη και στο πλαίσιο της προσπάθειας να ανασκευαστούν οι θέσεις του Fallmerayer:

Μη λησμονήσωμεν, ότι η κοινή της Ευρώπης γνώμη, η προκαλέσασα την ισχυράν υπέρ ημών προστασίαν των μεγάλων δυνάμεων, διεμορφώθη κατά μέγα μέρος από της συμπαθείας προς απογόνους έθνους περικλεούς· ώστε οι αμφισβητούντες την αδιάλειπτον ύπαρξιν, την συνέλειαν, την ενότητα του Ελληνικού έθνους από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, αμφισβητούνσιν ένα των κυριωτάτων λόγων της παρούσης αυτού ανεξαρτησίας»²¹.

Με δυο λόγια, η σχέση πολιτικής και ιστορίας όχι μόνο αναγνωρίζταν αλλά και καθαγιαζόταν, παρά τις όποιες επιφυλάξεις διατύπωναν οι ίδιοι οι εθνικοί ιστορικοί σχετικά με την ανάγκη σεβασμού της επιστημονικής

19. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 8 και 10.

20. Sp. Zambélios, «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient* VI, τχ. 68 (Ιούνιος 1856), 231-232· το άρθρο αυτό δημοσιεύτηκε σε πολλές συνέχειες στο διάστημα Ιούνιος 1856-Ιούλιος 1857.

21. Βιβλιοκρισία για τα *Δημοτικά Άσματα* του Σπ. Ζαμπέλιου, Πανδώρα, ό.π., σ. 397-398.

«αλήθειας». Άλλωστε, αυτή η ανάγκη αφορούσε κατά κανόνα στους «άλλους», τους «ξένους», και τα δικά τους (μη-νόμιμα) γεωπολιτικά συμφέροντα: «Το παρελθόν; –Φευ! αφίνομεν τους ξένους να μας το παριστάνωσιν υπό το πρίσμα των προλήψεών των, και κατά την φοράν των συστημάτων και συμφερόντων αυτών»²².

Το όποιο δίλημμα είχαν να αντιμετωπίσουν οι εθνικοί ιστορικοί είχε διατυπωθεί πολύ χαρακτηριστικά, ήδη στα 1842, από τον Πεντάδη-Δάρβραρη:

Δεν υπάρχουν όλοι οι ιστορικοί Θουκυδίδαι ή Πλούταρχοι, ων η αμεροληψία και το προς την αλήθειαν σέβας ανεγνωρίσθη παρ' όλων των εθνών. Πολλοί αυτών υποκινούμενοι υπό [...] εθνικής φιλαυτίας, υπό μίσους προς αλλογενείς [...] διηγούνται την ιστορίαν, όπως αυτοί μόνοι έπλασαν αυτήν [...]. Αλλά δεν λέγομεν διά τούτου να μη λάβη ο ιστορικός την διήγησιν υπ' ιδιαίτεραν εθνικήν έποψιν, τουναντίον δε, επειδή αυτός γράφει διά το έθνος αυτού, του έθνους την ηθικήν ωφέλειαν πρέπει να αφορά. Κοσμοπολίτης γίνεται, όστις δεν θέλει να εκπληρώσῃ τα προς το έθνος καθήκοντα [...]. Ο αγάθος και ενάρετος πολίτης [άρα και ο ιστορικός, κατά το συγγραφέα] θέλει προσηλώσει αεί όλην αυτού την ενέργειαν εις όφελος της πατρίδος²³.

Ο Ζαμπέλιος, με τη σειρά του, έκανε επίσης συστηματικά λόγο για «ιδιαιτέραν εθνικήν» (αγγλική, ελληνική, κ.λπ.) «έποψιν» ή «όψιν» της ιστορίας:

Η Ελλάς ευγνωμονεί [τον Άγγλον ιστορικόν Finlay] [...]. Αλλ' έτι μάλλον ήθελεν η Ελλάς ευγνωμόνησει, εάν εις τινας σκέψεις του υπό έποψιν ελληνικήν είχαν εκθέσει ο φιλόπονος ανήρ την Ελληνικήν ιστορίαν, καθώς την Αγγλικήν οι συμπατριώται του μετά πνεύματος αγγλικού συνήθως συνέγραψαν²⁴.

Είναι βέβαια σαφές ότι, στο μυαλό του Λευκαδίτη ιστοριογράφου, η ανάδειξη της «ιστοριονομικής» σημασίας των ιστορικών γεγονότων προϋπέθετε τη θεμελίωση αυτής της «ελληνικής άποψης» για την ιστορία:

Τα χρονικά του καιρού εκείνου [= της εποχής της λατινικής κατάκτησης] μας ετήρρησαν αρκετά γεγονότα, τα οποία, ως είναι υπό των Δυτικών εκτεθειμένα, δεν παρέχουσι βεβαίως όλην εκείνην την σημαντικότητα της οποίας είναι, φρονούμεν, εγκρατή. Όταν

22. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 7.

23. Βλ. Γ. Πεντάδης-Δάρβραρης, *Δοκίμιον περί σπουδής της ιστορίας*, Αθήνα 1842, σ. 6-19, απόσπασμα ανθολογημένο: Ρ. Δ. Αργυροπούλου (επιμ.), *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., Α', σ. 366-376, 372-373.

24. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 468. Πβ.: «Τα συμφέροντα του έθνους εις ο ανήκει ο ιστορικός δεν συμβιβάζονται πάντοτε προς τα συμφέροντα του έθνους ου αφηγείται τας τύχας», «Περί των περιπετειών της Ιστορίας του ελληνικού έθνους εν τοις καθ' ημάς χρόνοις»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970, σ. 37-65, 40· ο ιστοριογράφος αναφέρεται εδώ στον Gibbon.

όμως έλθη η ώρα να ριφθώσι ταύτα εις Ελληνικών χωνευτήριον, όταν άπαξ διαφωτισθώσιν υπό εμπείρου τινός ημετέρου κριτικού ιστορικού, τότε θέλουσι βεβαίως [...] συγκαταθέσει προσηκόντως το πνεύμα των αγώνων εκείνων με το πνεύμα της μεταγενεστέρας ενδόξου ημών Επαναστάσεως [...]. Είθε [...] φιλογενείς [...] συστήσωσιν ιστορικής συγγραφής ενιαύσιον διαγώνισμα, προς λαμπρυσμόν συγχρόνως του παρελθόντος, και προς επιστημονικήν των πολιτικών δικαιωμάτων μας υποστήρηξιν! Είθε η της Ελλάδος νεολαία, την καλλίστην αλήθειαν κατανοούσα, ότι εκείνος μόνος των Πουητών περιστέφει τους κροτάφους του με στέφανον αφθαρσίας, όστις από των σπλάγγχων της οικείας ιστορίας αναπηδών [...] ενθέως και φιλοσόφως συμμελίζει τας ευχάς των προγόνων μετά των αισθημάτων της συγχρόνου γενεάς, το παρελθόν μετά του μέλλοντος²⁵.

Η μακρά περιπλάνηση του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου στα σύνορα μεταξύ του «πατριωτικού» τους καθήκοντος και του καθήκοντός τους ως ιστορικών τους οδήγησε λοιπόν στην παραγωγή ενός λόγου πάνω στην (α)συμβατότητα των δύο ρόλων²⁶. Στο μυαλό του, κατά Κ. Θ. Δημαρά, «εθνικού μας ιστοριογράφου», η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων περνούσε, μεταξύ άλλων, μέσα από την όσο το δυνατόν καλύτερα θεμελιωμένη προβολή της επιστημονικής του αμεροληψίας. Η συμβουλή του προς τους νέους ιστορικούς είχε ως εξής:

Εάν η κυβέρνησις ήναι η δυσχερέστατη των πρακτικών τεχνών, η ιστορία είναι βεβαίως η δυσχερέστατη των θεωρητικών. Ίνα αναδειχθή τις οπωσούν άξιος αυτής [...] απαιτείται [...] προ πάντων η ενδεχομένη περιστολή της εθνικής εκείνης φιλοτιμίας, ήτις παρασύρει τωσάνκι τον ιστορικών εις το να παραστήση το ίδιον έθνος ως το πρώτιστον των επί γης εθνών²⁷.

25. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 468-469. Πβ.: «Ευχές έργον ήτον εάν τις ομογενής επελαμβάνετο τήςδε της ιστοριογραφίας· διότι οι δυτικοί, ιδόντες τα πράγματα και τους ανθρώπους υπό σταυροφορικήν μόνον όψιν, ουχί δε και υπό ελληνικής συγχρόνως, παρεμβόρφωσαν ελεεινώς τα γεγονότα, η δε ιστορία υπό τον κάλαμόν των έχασε την φυσικήν της αλήθειαν», στο ίδιο, σ. 443.

26. Χαρακτηριστική είναι η παρατήρηση του Κ. Θ. Δημαρά (Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ. 179-180): «Αναγκάιο είναι να δοθεί επίσης προσοχή [...] στην ιδιάζουσα γραμμή η οποία ενώνει το έργο το ιστοριογραφικό του [Κ. Παπαρρηγόπουλου] με την συνείδησή του την εθνική: την εθνική, πολιτική, απασχόληση με τις επιστημονικές επιδόσεις [...]. Σε όλη την μακρά του συγγραφική διαδρομή, τον βλέπουμε να επανέρχεται στην διάκριση την οποία κάνει ανάμεσα στην εθνική και την επιστημονική τοποθέτηση των φαινομένων τα οποία εξετάζει, είτε για να τις διαστείλει σε μία δραματική αντίθεση, είτε για να τις ταυτίσει σε μία εύφορη συνεξέταση».

27. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν», εφημ. *Άμυνα*, 4.2.1872, αναδ.: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 263-274, 272.

Ο Ζαμπέλιος, από την πλευρά του, ξεσπούσε ενίοτε σε κριτική της στάσης των συμπατριωτών του, λογίων και μη: «Η περιαιτολογία του ηρωισμού μας απέβη και προς τους αλλοεθνείς σκανδαλώδης, και προς ημάς αυτούς ανυπόφορος»²⁸.

Πρόκειται βέβαια για τον ίδιο άνθρωπο που είχε θεμελιώσει ολόκληρο το οικοδόμημα της ιστορικο-φιλοσοφικής του θεωρίας πάνω στην ιδέα της ηθικής και πνευματικής υπεροχής του ελληνικού έθνους έναντι όλων των άλλων:

Αλλ' εάν υπάρχει ιστοριονομικόν αξίωμα ανώτερον πάσης αμφιβολίας [...] τούτο εστί [...]. Ο Ελληνισμός διέβη αβρόχους ποσί τον βαρβαρικόν κατακλυσμόν, διά τον λόγον, ότι μόνος των λοιπών αρχαίων και μεσαιωνικών εθνικοτήτων, υπήρξεν αυτός καθ' εαυτόν εθνικότης τελεία και [...] τοσούτον πλήρης εν τοις συστατικοίς αυτής στοιχείοις, ώστε ου μόνον δεν ησθάνθη ποτέ την ανάγκην του να δανεισθή παρά ξένων και αλλοφύλων ηθικόν ζωτικότητα, αλλά και διά την πληθώραν των χυμών της ησθάνθη μάλιστα την χρείαν του να μεταδώση εκ των περισευμάτων της ζωής αυτής, ικμάδα και ζωήν προς τους ξένους [...]. Το Ελληνικόν πνεύμα, μόνον αυτό εις την εθνολογικήν ιστορίαν του πολιτισμού, κατηνάλωσε βαθμηδόν και κατέφαγε τα προσελθόντα αυτό ακατέργαστα, ανιστόρητα, αμύητα, βαρβαρικά στοιχεία, και ιδιοποιήθη τα σωματικά των προτερημάτων²⁹.

28. Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα* τχ. 236 (15.1.1860), 457-470, 468.

29. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 395-396. Δεν υπάρχει βέβαια καμία αμφιβολία ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος ήταν από τους βασικούς εμπνευστές της περί ης ο λόγος «περαιτολογίας». Για άλλη μία φορά όμως, δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρήσουμε ότι πρόκειται για κάποιου είδους ελληνική πρωτοτυπία: διότι η αποθέωση του ιστορικού ρόλου –της ιστορικής αποστολής) (σύμφωνα με την ορολογία της εποχής)– του έθνους του αποτελεί το κατ' εξοχήν διακριτικό γνώρισμα του Ευρωπαϊκού εθνικιστή λογίου του 19ου αιώνα. Από τα πάμπολλα παραδείγματα που θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε, ως αρκιστούμε σε αυτά ενός από τους πρωτεργάτες του γερμανικού ρομαντικού εθνικισμού, του Fichte, και δύο Γάλλων ιστορικών που επηρέασαν τα μέγιστα τους Έλληνες συναδέλφους τους, των Guizot και Michelet: «Δεν υπάρχει λοιπόν άλλη διέξοδος, αν εσείς [= οι Γερμανοί] χαθείτε, η ανθρωπότητα ολόκληρη θα χαθεί μαζί σας, χωρίς ελπίδα να ξαναγεννηθεί», J. G. Fichte, *Discours à la nation allemande*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι 1952, σ. 276· «Πιστεύω ότι μπορεί κανείς να πει, χωρίς διάθεση για κολακείες, ότι η Γαλλία έχει υπάρξει το κέντρο, η εστία του πολιτισμού της Ευρώπης [...]. Δεν υπάρχει καμία σχεδόν μεγάλη ιδέα, καμία μεγάλη πολιτισμική αρχή που, για να εξαπλωθεί παντού, δεν πέρασε πρώτα από την Γαλλία», F. Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe*, I, σ. 6-7, παράθεμα: J. Walch, *Les maîtres de l'histoire, 1815-1850*: Augustin Thierry, Mignet, Guizot, Thiers, Michelet, Edgard Quinet, Παρίσι & Γενεύη 1986, σ. 33-34· «Η Γαλλία συνέχισε το ρωμαϊκό και το χριστιανικό έργο. Ο χριστιανισμός είχε υποσχεθεί, και η Γαλλία κράτησε την υπόσχεση, Την αδελφική ισότητα,

Σε γενικές γραμμές πάντως, οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί δεν δίσταζαν να επικαλεσθούν την προτεραιότητα του «πατριωτικού» τους καθήκοντος, κυρίως όταν η μελέτη των ιστορικών πηγών τούς οδηγούσε σε συμπεράσματα που δεν ήταν ιδιαίτερα εγκωμιαστικά για την «ιστορία του ελληνισμού», όπως βεβαίως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ο Παπαρρηγόπουλος, για παράδειγμα, έμοιαζε να αναφωνεί κάτι σαν απελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο: «Αλλ' εάν τούτο είναι αλήθεια, διατί να μη προκύψη εις φως; Ως επιστήμων δεν λέγω όχι, ως Έλληνα όμως, ομολογώ ότι επεθύμουν να αναλάβη την αποκάλυψιν της θλιβεράς ταύτης αληθείας ξένοσ μάλλον ή ομογενήσ»³⁰.

Σε άλλες περιπτώσεις, ο Παπαρρηγόπουλος διέκρινε ανάμεσα σε αυτό που οι «ξένοι» μπορούσαν και σε εκείνο που δεν έπρεπε να μάθουν. Όπως στην περίπτωση της πληθυσμιακής σύνθεσης της Μακεδονίας όπου, ως πρόεδρος του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων», και όπως παραδέχεται σε επιστολή του προς τον τότε υπουργό Εξωτερικών, είχε καταλήξει να αποκρύψει τα σχετικά στατιστικά δεδομένα:

Περί της συντάξεως των απογραφικών πινάκων, ουδόλως περιέλαβον την εξακρίβωσιν του ελληνικού [βλ. ελληνόφωνου] πληθυσμού εν συγκρίσει προς τα βουλγαρικά και τα άλλα εν τη χώρα στοιχεία, διότι η εξακρίβωσις αύτη δεν εμπορεί εμμή να αποβή επιβλαβής εις τας καθ' όλα τα λοιπά ευλόγους ημών αξιώσεις»³¹!

Ο Ζαμπέλιος, από την πλευρά του, δεν απέκρυπτε ιστορικά δεδομένα, αλλά αντίθετα προσέθετε στοιχεία στα δεδομένα των ιστορικών πηγών. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα, είχε θεωρητικοποιήσει αυτή του την πρακτική: διότι, σύμφωνα με τον Επτανήσιο ιστοριογράφο, ο ιστορικός του ελληνικού έθνους, στην προσπάθειά του να εξιχνιάσει το «μυστήριο» της ελληνικής ιστορίας – να διεισδύσει «εις το σκοτεινόν της ιστορίας μας κτήριον»³²–, είναι συχνά υποχρεωμένος να αντικαθιστά τις ανεπαρκείς πληροφορίες των πηγών, το ελλιπές αρχαιολογικό υλικό, με «εικασίες και πιθανολογίες»: «Η ιστορία δεν

που είχε αναβληθεί για τη μεταθανάτιο ζωή, αυτή την διδάξε στον κόσμο, ως το νόμο αυτού εδώ του κόσμου», J. Michelet, *Le Peuple*, σ. 228, παράθεμα: S. Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Παρίσι 1987, σ. 19.

30. Εφημ. Ωρα, 14.3.1879, παράθεμα: Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 357· ο ιστοριογράφος αναφέρεται εδώ στο ζήτημα του εξαλβανισμού ορισμένων περιοχών της Ελλάδας για το οποίο είχε κάνει λόγο ο Κ. Σάθας.

31. ΑΥΕ-Φάκ. 1883, Προξενεία Μακεδονίας, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Πρόεδρος Κ. Παπαρρηγόπουλος προς υπουργό Εξωτερικών Αλ. Κοντόσταυλο, αρ. 577-14/5/1883, παράθεμα: Σ. Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός*, ό.π., σ. 64-65.

32. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 18.

μας διετήρησε τα συμβεβηκότα όσα συνετέλεσαν εις τας πολλού λόγου ταύτας μεταβολάς, όθεν αναγκάζόμεθα να καταφύγωμεν εις εικασίας και πιθανολογίας»³³. Κάτι που έκανε πολύ συχνά και ο ίδιος ο Ζαμπέλιος, φτάνοντας ενίοτε σε χαρακτηριστικές παραδοχές αυτής της ερμηνευτικής παρέμβασής του στα δεδομένα των πηγών – όπως όταν έβραζε έναν βυζαντινό αυτοκράτορα να λέει πράγματα που δεν είχε πει στην πραγματικότητα:

Ειδοποιούμεν χάριν ειλικρινείας τον αναγνώστην, ότι την προσφώνησιν ταύτην ματαίως ήθελε ζητήσει εις τα βυζαντινά χρονικά. Πληρούμεν, όμως, καθήκον κριτικού, ειμή και ιστορικού προσέτι, τοιούτους θέτοντες λόγους εις το στόμα του Λέοντος [του Θρακόε]. Άλλως τε διατελούμεν μυχαίτατα πεπεισμένοι συνεπεία πραγμάτων και κειμένων συμπαρβολής, ότι, ούτω τον ρήτορα παριστώντες, εάν δεν μαντεύωμεν την φράσιν του, εμβατεύομεν όμως, αποχρώντως εις τα νόημά τα του³⁴.

33. Στο ίδιο, σ. 209.

34. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέται*, ό.π., σ. 211. Φαίνεται ότι, στο μυαλό του Ζαμπέλιου, αυτή ακριβώς η διαδικασία είναι εκείνη που επιτρέπει στον ιστορικό να βρεθεί σε πολύ καλύτερη ερμηνευτική θέση από τους συγχρόνους των γεγονότων: βλ. παραπάνω παράθεμα με υποσ. 11. Αλλά και γενικότερα, για τους εκπροσώπους της ρομαντικής σκέψης, από τον Carlyle μέχρι τον Michelet, η ιστορία συνιστά ένα χαοτικό σύνολο γεγονότων, πριν έρθει ο ιστορικός να ανακαλύψει το νόημα που τα συνέχει – νόημα που καθιστά την ιστορία ορθολογική και νοήσιμη. Για τον Michelet, για παράδειγμα, ο ιστορικός είναι ο Οιδίπους που επιλύει τα αινίγματα που ακόμη ταλαιπωρούν τους (νεκρούς), δηλαδή τους ανθρώπους του παρελθόντος: «Τους χρειάζεται ένας Οιδίπους, που να τους εξηγήσει τα δικά τους αινίγματα [...] που να τους μάθει τί ήθελαν να πουν τα λόγια τους, οι πράξεις τους, αυτό που δεν κατάλαβαν [...]. [Ο ιστορικός] πρέπει να ακούσει τις λέξεις που δεν ειπώθηκαν ποτέ [...], πρέπει να κάνει να μιλήσουν οι σιωπές της ιστορίας», J. Michelet, *Journal*, 30.1.1842, απόσπασμα ανθολογημένο: S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien*, Παρίσι 1997, σ. 203. Για το θέμα αυτό, πβ. H. White, *The historical imagination in nineteenth-century Europe*, Βαλτιμόρη & Λονδίνο 1973, σ. 158-159.

Είναι βέβαια προφανές ότι ο Ζαμπέλιος και ο Michelet δεν αναφέρονται εδώ σε συνειδητές παραποιήσεις των ιστορικών δεδομένων – παραποιήσεις που συχνά δεν συνειδητοποιούν ούτε οι ίδιοι οι ιστορικοί που τις κάνουν, αφού είναι οι πρώτοι που πεθάνει από αυτές-, αλλά απλώς στα το καθομολογημένο προνόμιο της ιστορικής επιστήμης να γνωρίζει τί συνέβη μετά. Μην ξεχνάμε ωστόσο πως ο Ζαμπέλιος έχει κατηγορηθεί από τον Σπ. Λάμπρο ότι παραποίησε τα δημοτικά τραγούδια που είχε καταγράψει ο πατέρας του τελευταίου – τραγούδια τα οποία έδωσαν το έναυσμα για τη δημοσίευση των περιφημων *Δημοτικών Ασμάτων* του. Σε ένα κείμενο λοιπόν (Σπ. Λάμπρος, «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνημών* 12 (1915), 319-347, 340) που, κατά τα άλλα, αποθεώνει τη συμβολή του Ζαμπέλιου στη «διάγνωση της ενότητας της ελληνικής ιστορίας», διαβάζουμε ότι «ως αυθαίρετος εξελέγχεται ως εκδότης δημοτικών ασμάτων, αυτογνωμόνως και ακρίτως υπ' αυτού μεταβαλλομένων».

Στην πραγματικότητα, σπάνια η ιστορική επιστήμη βρήκε μια τόσο προνομιακή θέση μεταξύ των πολιτικών προτεραιοτήτων των πνευματικών ταγών ενός έθνους όσο στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής (κατά το πρότυπο του Ζαμπέλιου που, όπως είδαμε, ήθελε την ιστορική έρευνα το «πρώτον κατά τάξιν χρέος υπό πατρίδος»). Ειδικά για τον Παπαρρηγόπουλο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει βιάσιμα ότι δεν υπάρχει ούτε ένα ιστορικό ζήτημα που να μην ενδύεται με πολιτική σημασία στις σελίδες της πεντάτομης *Ιστορίας* του. Διότι ακόμη κι αν ο αναγνώστης είχε την πρόθεση να παραβλέψει αυτή τη διάσταση του έργου του, ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίσταζε ποτέ να του την υπενθυμίζει. Στα διάφορα *Προλεγόμενά* του για παράδειγμα, όπως στον «Πρόλογο» για τον τόμο της πεντάτομης *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένος στη βυζαντινή περίοδο, όπως προβαίνει σε μια χαρακτηριστική κριτική όλων όσοι εξακολουθούν να εμπνέονται από τη διδασκαλία των εκπροσώπων του φιλελεύθερου Διαφωτισμού αναφορικά με την ελληνικότητα του Βυζαντίου³⁵:

Και όμως ένα μη υπάρξη μωρία ην δεν επράξαμεν κατά τον τελευταίον πενηκονταετή ημών βίον, ομιλούμεν περί των μεσαιωνικών εκείνων πατέρων ημών ως περί ξένων και δεν αναγνωρίζομεν ως γνησίους προγόνους εμῆ τους Λεωνίδας και τους Θεμιστοκλείς. Δεν αρκεί ότι θέλομεν να κυβερνήσωμεν την Ανατολήν, αυτοί ημεῖς μηδαμῶς θέλοντες να κυβερνηθώμεν, ἀλλὰ αξιούντες να ἀρξώμεν χωρῶν ευρυτάτων, περιορίζομεν τα ιστορικά ημών δίκαια ἐντὸς του Ολύμπου και του Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Ταῦτα δε πάντα ἐν οἱ Σέρβοι και οἱ Βούλγαροι οὐ μόνον σπουδαιότερον οπισθόηποτε ημών κυβερνῶνται, ἀλλὰ τὰς ιστορικάς αὐτῶν αξιώσεις ἐπιμελῶς περιθάλλουσι και προάγουσι³⁶.

35. Πρόκειται εδώ για την ιστορική αντίληψη του Κοραή, του ελληνικού Διαφωτισμού γενικότερα και του πιο χαρακτηριστικού ιστορικού του, του Γρ. Παλιουρίτη, που εκφράζει την απογοήτευσή του για την τάση των Ελλήνων να αυτοαποκαλούνται Ρωμαίοι/Ρωμηοί: «Οἱ Ἕλληγες {δε}, οἱ ἀπόγονοι λέγω του Μιλτιάδου, του Λεωνίδα, του Επαμεινώνδου και ἄλλων τοιούτων, οὐ μόνον ἀγνοοῦσι τα ἔργα ἀλλὰ και τα ονόματα των Προπατόρων αὐτῶν [...]. Ἡ δε ἀγνοία τοσούτου κατακυριεύσεν [το ποτε ευκλεῆς των Ελλήνων γένος] ὥστε και το ὄνομα Ἕλληγες, οὐ μόνον δεν θέλομεν να δεχώμεθα, ἀλλὰ και ὅτε το ἀκούωμεν, δυσαρεστοῦμεθα, Ρωμαῖοι δε καλούμενοι χαίρομεν, διὰ να χαρακτηρίζομεν καλλίτερον το ἀνεῖδος της δουλείας, την οποίαν ἐλάβομεν ἀπό τον λαόν της Ρώμης ως πατρικήν τινά ἀρετήν», Γρ. Παλιουρίτης, *Επιτομή Ιστορίας της Ελλάδος*, Βενετία 1815, Α', σ. ιζ'-ιθ'.

36. Πρόλογος για τους τόμους Γ' και Δ' της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, αναδ.: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 132-155, σ. 154-155. Το ίδιο έκανε και στους *Επίλογους* του, όπως στην περίπτωση της παραγράφου με την οποία κλείνει τη γαλλική έκδοση της επίτομης εκδοχής της *Ιστορίας* του – κείμενο το οποίο, όπως είδαμε, ο ίδιος θεωρούσε ως μια από τις σπουδαιότερες συμβολές του στους εθνικούς αγώνες:

Δεν είναι λίγες οι φορές που ο Παπαρρηγόπουλος μοιάζει να κάνει το δικηγόρο του διαβόλου για λογαριασμό εκείνων που είδαν στο έργο του μια πολιτική ουσιαστικά προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος³⁷, δικαιώνοντας έτσι τον Παύλο Καλλιγά που έγραψε γι' αυτόν ότι «μεταχειρίζεται την ιστορίαν ως αποδεικτικόν μέσον ιδιαίτερου θέματος»³⁸. Αν δούμε, για παράδειγμα, τον «Πρόλογο» για τον τόμο της *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένος στην Αρχαιότητα, παρατηρούμε ότι πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο δεν κυριαρχεί κανένας διθύραμβος για το μεγαλείο του αρχαίου ελληνοισμού (όπως θα μπορούσε κάλλιστα να συμβαίνει στο πλαίσιο της εθνικής «περιουτολογίας»), αλλά τουναντίον μια επώδυνη σύγκριση Ελλάδας και Ρώμης, μια καταγραφή των λόγων για τους οποίους η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κυριάρχησε στην ιστορία για πολύ περισσότερους αιώνες από ό, τι οποιοδήποτε πολιτικό μάρφωμα δημιούργησαν οι αρχαίοι Έλληνες:

Η αρχαία ελληνική ιστορία τοσούτον απέχει των σημερινών χρόνων [...] ώστε πολλοί υπολαμβάνουσιν αυτήν ως θέαμα λαμπρόν μάλλον ή ως διδάγμα πρακτικόν. Το κατ' εμέ απεναντίας προσβέβυον ότι η ιστορία αυτή περιέχει μαθήματα πολιτικά τα οποία και νυν έτι δύνανται να λογισθώσι χρησιμώτατα· μάλιστα εάν αντιπαραβληθή προς την σύγχρονον αυτής ρωμαϊκήν ιστορίαν [...]. Το κυβερνητικόν {τούτο} αισθητήριον ήτο ακμαιότατον εν τω ρωμαϊκώ έθνει [...]. το δε ελληνικόν έθνος, εις ο η φύσις επεδαψίλευσεν όλας τας ευφυίας και όλας τας χάριτας του κόσμου τούτου, δεν ηθέλησε ποτέ να κυβερνηθή, και διά τούτο δεν παρέμεινε πολύ επί της πολιτικής σκηνης της ιστορίας [...]. Δυσκόλως θέλομεν αρνηθή ότι ο νεώτερος Έλλητισμός μίαν μάλιστα των προγονικών ιδιοτήτων εκληρονόμησεν απαραμείωτον [...]. Διότι επί της επαναστάσεως {και της επελούσης πεντηκονταετούς ειρήνης} ουδόλως ουδαμώς εκυβερνήθημεν [...]. Ουδέν έθνος υποχρεούται να είναι μεγαλοφυές· αλλ' ουδέν έθνος δύναται να υπάρξῃ άνευ κοινού νοός. Κοινός δε νους των εθνών είναι η Κυβέρνησις»³⁹.

«Φαίνεται πως η δυτική Ευρώπη τείνει μοιραία να δρα στην Ανατολή, σήμερα όπως και άλλοτε [δηλαδή κατά τις τελευταίες μέρες του Βυζαντίου], στον αντίποδα της σωστής κατεύθυνσης και των πραγματικών της συμφερόντων [...]. Όταν θα έχει πραγματοποιήσει αυτή την πολιτική συμβίβαση [με την Βουλγαρία, άρα και την Ρωσία], θα έχει στην πραγματικότητα εργασθεί για τον τελικό θρίαμβο του πανσλαβισμού», *Histoire de la civilisation hellénique (depuis ses origines jusqu'à nos jours), par M. C. Paparrigopoulo, Professeur d'Histoire à l'Université d'Athènes, Παρίσι 1878, σ. 466.*

37. Πβ. την παρατήρηση του C. Crossley (*French historians and romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, Λονδίνο 1993 σ. 256) αναφορικά με τη γαλλική ρομαντική σχολή: «Η ιστορία συνδέθηκε με την πολιτική, και, αναπόφευκτα, το να γράφει κανείς για το παρελθόν αφορούσε εξίσου στη δύναμη όσο και στη γνώση».

38. Π. Καλλιγάς, *Δύο Βυζαντινά Μελέται*, Αθήνα 1868, σ. 24.

39. Πρόλογος για τον τόμο Α' της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, αναδ.: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 97-115, 97 και 115.

Στην πραγματικότητα, ως προς αυτό το ζήτημα, ο Παπαρρηγόπουλος δεν έκανε τίποτε άλλο από το να αναπαράγει τις θέσεις ενός από τα ιστοριογραφικά του πρότυπα, του Γάλλου ιστορικού F. Guizot⁴⁰. Στο έργο του τελευταίου, ο πυρήνας, η βάση αν προτιμάμε, του ιστορικού στοχασμού, η αντίληψη δηλαδή για τη σχέση παρελθόντος-παρόντος, αντανακλούσε την αντίληψη για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής:

Η κατανόηση της ιστορίας μας δύο πράγματα έχει να μας διδάξει: να λαμβάνουμε υπ' όψη το παρελθόν μας και να αναγνωρίζουμε τα σφάλματα που διαπράξαμε, να παραμένουμε πιστοί στον εαυτό μας και να μαθαίνουμε το λόγο για τον οποίο αποτύχαμε στα πλέον νόμιμα σχέδιά μας [...]. Στο βαθμό που μελετάται κατά αυτόν τον τρόπο [...], η ιστορία καθίσταται μια εφαρμοσμένη επιστήμη που ρίχνει φως στα συμφέροντα του παρόντος και στις δυνατότητες του μέλλοντος [...]. Αν η ιστορία διαφωτίζει την πολιτική, η πολιτική ανταποδίδει, και με το παραπάνω, την ίδια υπηρεσία στην ιστορία⁴¹.

Κατά το πρότυπο λοιπόν του Guizot, ο Παπαρρηγόπουλος έβλεπε πολιτική και ιστοριογραφία να συνεργάζονται αρμονικά: «Ο ιστορικός δεν συντάσσει πολιτικά προγράμματα, εξάγει όμως εκ του παρελθόντος μαθήματα, τα οποία δύνανται να αποβώσι χρήσιμα εις τον πολιτικόν άνδρα»⁴².

Αυτή η αντίληψη για τη σχέση ιστορίας και πολιτικής, σχέση θεωρίας και πράξης κατά έναν ορισμένο τρόπο, σχετίζεται άμεσα με τη φιλοσοφική πεποίθηση του Παπαρρηγόπουλου περί σταθερότητας, «αναλλοίωτης μονιμότητας» όπως το έλεγε ο ίδιος, του «ηθικού» κόσμου – κατ' αντιδιαστολή προς τη μεταβλητότητα του «υλικού»⁴³. Έτσι, άλλωστε, θεμελιώνεται θεω-

40. Όπως είναι γνωστό, ο Παπαρρηγόπουλος είχε επιλέξει μια φράση του Guizot (του Γκιζότου, σύμφωνα με τη δική του μεταγραφή) για το εξώφυλλο της *Ιστορίας* του: «Ο λάος ο μελετών και γινώσκων την ιστορίαν αυτού, κρίνει σχεδόν πάντοτε ασφαλέστερον και ορθότερον περί τε των παρόντων αυτού πραγμάτων, και περί των όρων της προόδου, και περί της μελούσης αυτού τύχης». Φαίνεται μάλιστα ότι ο Παπαρρηγόπουλος συμμεριζόταν και τις πολιτικο-θεωρητικές απόψεις του Guizot, σχετικά με τις οποίες ο C. Crossley (*French historians*, ό.π., σ. 74) σημειώνει: «Αυτό που πρότεινε ο Guizot ήταν μια θεωρία της διακυβέρνησης, και όχι μια θεωρία της αντιπροσώπευσης [...]. Σκοπός της πολιτικής ήταν να εκπροσωπεί το Λόγο, όχι τη λαϊκή βούληση».

41. F.-G. Guizot, *Essais sur l'histoire de France*, «Préface à la réédition (1857)», απόσπασμα ανθολογημένο: S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien*, ό.π., σ. 231-232. Ο Guizot παραδέχεται μάλιστα ότι, στο ζήτημα αυτό, ουσιαστικά συνεχίζει την παράδοση του Πολύβιου και του Κικέρωνα.

42. «Ιστορία των ονομάτων Έλληνες, Ελληνικόν έθνος, Ελληνισμός»: Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ό.π., σ. 92.

43. «Ιδού λοιπόν δύο γενικοί νόμοι, ους δυνάμεθα να πορισθώμεν εκ της σπουδής της ιστορίας: αδιάλειπτος πρόοδος του εξωτερικού της ανθρωπότητος κόσμου, αναλλοίωτος

ρητικά η τάση του να διατυπώνει αξιολογικές κρίσεις για κάθε εποχή αλλά και για κάθε ιστορική προσωπικότητα που διαπραγματευόταν στην *Ιστορία* του και να προχωρεί στη συνέχεια σε ιστορικές συγκρίσεις που είχαν τη μορφή τεράστιων αλμάτων στο χρόνο, τεράστιων εν τέλει ιστορικών αναχρονισμών (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον περίφημο παραλληλισμό ανάμεσα στον Φίλιππο το Β΄ της Μακεδονίας και τον Βίκτορα Εμμανουήλ της Ιταλίας, τον οποίο αναγκάζεται να ειρωνευτεί ακόμη και ο σχολιαστής του Π. Καρολίδης⁴⁴). Αυτή, αν θέλετε, είναι και η μοναδική συμβολή του Παπαρρηγόπουλου σε μια φιλοσοφία της ιστορίας – πεδίο όπου κυριαρχεί αναμφίβολα η σκέψη του έτερου Διόσκουρου της εθνικής σχολής, του Σπ. Ζαμπέλιου⁴⁵.

Εκείνο που πρέπει λοιπόν να συγκρατήσουμε είναι ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος ήταν πάντοτε σε θέση να αντιλαμβάνονται τα πολιτικο-ιδεολογικά διακυβεύματα του διανοητικού τους περιβάλλοντος και να τα διατυπώνουν στη συνέχεια στο πλαίσιο ενός ιστοριογραφικού λόγου που εντυπωσιάζει με τη διεισδυτικότητα αλλά και την ειλικρίνειά του, που αναδεικνύει την ικανότητά τους να κάνουν συνειδητά λόγο για το δημόσιο ρόλο

μονιμότης του ηθικού [...]. Υπάρχουσι και έτεροι εκπηγάζοντες από της ειδικής εκάστου έθνους ιστορίας. Των ειδικών τούτων νόμων ο πρώτιστος [...] είναι το αίσθημα δι ου παν έθνος προσηλούται εις την χώραν μεθ' ης συνδέονται αι [...] ιερώταται [...] των παραδόσεων αυτού· το αίσθημα της πατρίδος. Υπάρχουσιν έθνη έχοντα πολλά κοινά προς έθνη έτερα, και αυτήν την γλώσσαν· αλλ' έθνος αυτόνομον, μη έχον ιδίαν πατρίδα, δεν υπήρξεν. Αλλοίμονον λοιπόν εις ημάς, εάν, δελεασθέντες υπό του [...] κοσμοπολιτικού πνεύματος, αποβάλωμεν το της πατρίδος αίσθημα [...]. Έτερος νόμος εθνικής υπάρξεως είναι η γλώσσα. Όσα έθνη έχουσι κοινήν την γλώσσαν, ή χωρίζονται απ' αλλήλων διά της Ατλαντικής, όπως οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί, ή τείνουσιν αδιαλείπτως προς την συγχώνευσιν. Εξαιρέτως δε προσόν ημέτερον ιδιάζον είναι η γλώσσα, διότι δι' αυτής και μόνης επεπλεύσαμεν εις το τρικυμιώδες του παρελθόντος ημών πέλαγος και δι' αυτής και μόνης δυνάμεθα να εκπληρώσωμεν την εκπολιτιστικήν ημών εν τω μέλλοντι εντολήν. Άλλοι της ειδικής των εθνών ιστορίας νόμοι είναι οι έξεις αυτών, οι προαιρέσεις, τα κοινωνικά και πολιτικά συμφέροντα. Οι νόμοι ούτοι δεν είναι αναλλοίωτοι, όπως οι [...] δύο νόμοι της πατρίδος και της γλώσσης», Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος», ό.π., σ. 269-270.

44. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, συμπληρωμένη και σχολιασμένη από τον Π. Καρολίδη, Αθήνα 81963 (στη βάση της έκδοσης του 51925), Β' α', σ. 48-50.

45. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Ο Ζαμπέλιος μέσα από τον Παπαρρηγόπουλο», εφημ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο περ. *Ιστορικά* (αφιέρωμα: «Κ. Παπαρρηγόπουλος»), τχ. 85 (31.5.2001), σ. 44-48.

τους, για τις πολιτικές προκείμενες, διαστάσεις και προεκτάσεις του ιστοριογραφικού τους έργου – για πράγματα, με άλλα λόγια, που όταν τα στοιχειοθετούμε εμείς σήμερα, νομίζουμε ότι ανακαλύψαμε την Ατλαντίδα, ενώ δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παραβιάζουμε ανοικτές θύρες. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, ακόμη και στο επίπεδο της εννοιολόγησης, κάποια στιγμή αμφότεροι κατέληξαν να απομονώσουν την πολιτική διάσταση των ιστοριογραφικών ζητημάτων που τους απασχολούσαν και το ζήτημα που κατ' εξοχήν τους απασχολούσε ήταν η ταυτότητα του ελληνικού έθνους. Έτσι, ο Ζαμπέλιος έτεινε να διακρίνει μεταξύ ενός «πολιτικού» και ενός «ιστορικού» προσδιορισμού αυτής της ταυτότητας:

Τοιαύτα τινα σπουδάζον άμα και γελών έλεγέ μοι πρό τινων μηνών εν Παρισίοις εις των κορυφαίων της Γαλλίας ιστορικών, φιλλέλην άλλως τε διακεκριμένους και θειασώτης των αγώνων μας [...]. «Οι πλεονέκται ούτοι φίλοι μας προς μηδέν άλλο βλέποντες, ή προς το ίδιον συμφέρον, το μεν πρώι καλούνται κατά λόγον ιστορικών Έλληνες, εν δε τη μεσημβρία λέγονται κατά λόγον πολιτικών Ρωμαίοι, το δε εσπέρας αμφοτέρα συμβιβάζοντες γίνονται Γραικορωμαίοι. Πώς δ' εξηγούσι την αλλόκοτον πολυμορφίαν. Διά της Βυζαντινής ιστορίας. Και όμως, ανάθεμά με αν εις τους χρονογράφους της Κατωτέρας Αυτοκρατορίας εύρον ποτέ τον Ρωμαϊσμόν συντεταυτισμένον τω Ελληνισμώ». Άδικον, ούτω πως διαλεγόμενος και ούτω κρίνων, δεν είχεν ο ειλικρινής μας φίλος⁴⁶.

Ενώ ο Παπαρρηγόπουλος, από την πλευρά του, προτιμούσε τη διάκριση ανάμεσα στην «πολιτική» και την «ηθική/πνευματική/κοινωνική» (βλ. πολιτισμική) διάσταση του ίδιου ζητήματος:

Ούτω όμως τεθέντος ότι το ελληνικόν έθνος δεν ορέγεται αλλοτρίων, προς τί η λέξις ελληνισμός, αφού, ως πολλάκις είπομεν, δεν είναι αναγκαία ειμή επί της μεταδόσεως αυτού εις ετεροφύλους [με την έννοια, δηλαδή, του «εξελληνισμού»]; Διότι οι Έλληνες είναι έτι διηρημένοι εις ελευθέρους και μη ελευθέρους· εντεύθεν δε εν τη πολιτική αυτού εκδοχή το όνομα του ελληνικού έθνους ηδύνατο να περιορισθή εις μόνους τους κατοίκους του ελευθέρου κράτους. Τούτου λοιπόν ένεκα ελογίσθη απαραίτητον να εκδηλωθή δι' ίδιου όρου, μη διαφορομένου, η ηθική και πνευματική ενότης του πολιτικώς δεδιχοτομημένου έθνους⁴⁷.

Και οι δύο ιστοριογράφοι πριμοδότησαν την πρώτη διάσταση: ο Ζαμπέλιος αποθέωσε το Βυζάντιο-«πολιτικό λόγο» στη θέση της Αρχαιότητας-«ιστορικού λόγου»⁴⁸· ο Παπαρρηγόπουλος την πολιτική (την «κυβερνητι-

46. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινά Μελέτα*, ό.π., σ. 9-10.

47. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ιστορία των ονομάτων», ό.π., σ. 91.

48. Βλ. τη σχετική προγραμματική τοποθέτησή του: «Απαιτείται ν' ανασκευάσωμεν πολλάς επικρατούσας προλήψεις· να επικρίνωμεν τας εσφαλμένας γνώμας [...] ανάγκη να ανατρέψωμεν συστήματα πεφημισμένα [...] ν' αναστατώσωμεν, ίσως, την δεσπόζουσαν

κή») ενότητα του ελληνισμού, την οποία έβλεπε να εκπροσωπεί ιστορικά το Βυζάντιο, αντί της απλής («ηθικής και κοινωνικής») ενότητάς του που, πάντα κατά τον ίδιο, είχε κατακτηθεί ήδη από την Αρχαιότητα⁴⁹, αλλά, όπως είδαμε στο παραπάνω απόσπασμα, την πολιτισμική «εκδοχή» του όρου «ελληνικό έθνος» αντί της πολιτικής, για πολιτικούς όμως λόγους, αφού η τελευταία έτεινε να περιορίσει το έθνος στο μικρό εκείνη την εποχή πολιτικό πυρήνα του. Αν θα θέλαμε λοιπόν να χρησιμοποιήσουμε μια γλωσσολογική ορολογία, θα λέγαμε ότι στο πλαίσιο ενός τέτοιου λόγου η ιστορία δεν είναι παρά το *σημαίνον* η (γεω)πολιτική είναι το πραγματικό *σημαινόμενο*.

ιστορικήν ερμηνευτικήν. Πρέπει, εν άλλαις λέξεσιν, η αρχαιότης να χάση εν τους οφθαλμούς των θεωρών μερίδα τινά της λαμπηδόνος της, η δε μέση εποχή, εγειρομένη εκ της τέφρας και της σκοτίας, να επισταθή εις την προσήκουσαν εκείνην περίβλεπτον θέσιν, όπου την εγκατασταίνει ο Χριστιανισμός», Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα Δημοτικά*, ό.π., σ. 16.

49. Για να είμαστε απόλυτα ακριβείς με την ορολογία του Παπαρρηγόπουλου, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι ο ιστοριογράφος μιλούσε για «κυβερνητική», και όχι για «πολιτική», ενότητα του ελληνικού έθνους στο πλαίσιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, με δεδομένο ότι αντιλαμβάνονταν την ιστορία του ως (τρισχιλιετές) σύνολο και παρέπεμπε την ολοκλήρωση της πολιτικής ενότητάς του στο μέλλον: «Ο καθ ημάς ελληνισμός αναμορφούται οσημέραι διά του εναρμονίου συνδυασμού [...] των παραδόσεων του αρχαίου ελληνισμού, εξ ων παρελάβομεν το όνομα ημών, την γλώσσαν, το εθνικόν φρόνημα [...] και] των παραδόσεων του μεσαιωνικού βίου, εξ ων παρελάβομεν τα δόγματα της πατρίου θρησκείας, τας αρχάς της αστικής νομοθεσίας και την έννοιαν της κυβερνητικής ενότητος [...]». Θέλομεν δυνήθι να συμπληρώσωμεν την πολιτικήν του έθνους ημών ενότητα [...]» Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, ό.π., Γ' α', σ. 206. Πβ. για την αρχαία Ελλάδα: «Αν τότε έλειπεν από του ελληνικού έθνους μία τις κοινή πολιτική κυβέρνησις, οι ηθικοί όμως και κοινωνικοί δεσμοί δι ων συνεδέετο [...]», στο ίδιο, Α' α', σ. 314. Σε γενικές γραμμές, δεν υπεισήλθαμε στο σημείωμα αυτό σε λεπτομέρειες σχετικά με τις εννοιολογικές παλινωδίες και αντιφάσεις του Παπαρρηγόπουλου για μια τέτοια προσέγγιση, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά* τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), 31-58.

Ioannis Koubourlis

LORSQUE LES HISTORIENS PARLENT D'EUX-MÊMES :
LE RÔLE DE L'HISTORIEN NATIONAL
CHEZ LES PIONNIERS DE L'ÉCOLE NATIONALE GRECQUE

(RÉSUMÉ)

Il s'agit d'examiner le discours des pionniers de l'école historiographique nationale (alias école romantique) grecque sur le rôle de l'*historien national* : ses devoirs, ses engagements à la fois scientifiques et politiques. En d'autres termes, il s'agit de traiter des enjeux politico-idéologiques affrontés par les représentants de cette école et discerner la manière dont ceux-ci ont su finalement combiner la *politique* et l'*histoire* à travers la formation de l'histoire nationale grecque.

Bien que considérant la politique et l'histoire comme un tandem inséparable, les pionniers de cette école, Zambélios et Paparrigopoulos, n'ont jamais hésité à privilégier ce qu'ils comprenaient comme leur "devoir patriotique". En effet, malgré un discours sur l'obligation de l'historien de faire preuve d'impartialité et d'objectivité, eux-mêmes n'ont pas évité de parler de "points de vue nationaux", grecs ou autres, dans l'historiographie et de consacrer leur vie à la "légitimation scientifique des intérêts nationaux grecs".

C'est dans ce but qu'ils ont entrepris la tâche d'attribuer un caractère national à l'histoire de Grèce, qu'il s'agisse de l'histoire de l'Antiquité ou de Byzance. Dans leur esprit, la nation grecque devait revendiquer "son" passé, tout comme elle revendiquait la "renaissance" d'un empire grec qui se substituerait à l'empire ottoman. On ne peut donc interpréter leurs références idéologiques au passé byzantin qu'en faisant état des revendications géopolitiques du nationalisme grec de l'époque.